

МИРЈАНА Д. СТЕФАНОВИЋ – ÁGNES KACZIBA

Белешке о једном српском ћириличком рукопису: *Симеоновом типику*

Тешко је држати стално у средишту своје свести оно што стоји у Хиландарском типику о светој литератури: „јер је свето и страшно оно што се у њој врши”. То је оно што се врши широм Свете Горе, заиста, у име страшне и превелике тајне наше православне вере. (Хиландарски типик, Слово 5.)¹

1. Одломци уводних размишљања – чињенице и питања

Рукописна књига, на пергаменту, названа *Симеонов типик*, српске редакције, чува се данас у Националној свеучилишној библиотеци у Загребу (сигн. R 4068). Пре тога, бар до 1829. године, била је саставни део библиотечког фонда митрополијске цркве у Цетињу. Није, међутим, настала у овом манастиру. Цетињски манастир основан је 1485. године, а рукопис је настао до, или пре, 1378. године, о чему сведочи један запис у њему, Симеоновом руком (?), у рукопису на л. 16:

Вѣ Х(ри)с(т)а Б(ог)а бл(а)говѣрныи. и хр(и)столюбивыи г(осподи)нѣ гюргѣ блалшикѣ прѣстави се м(ѣ)с(ѣ)ца генѣарѣа. гѣ. д(ѣ)нѣ. д(ѣ)нѣ же бѣ срѣда. вѣладаюцѣ же тѣгда. земакю зетѣскою и поморѣскою и пол(ѣ) срьбѣске земак. Ѡ честн же и грѣчкою. Вѣ. лѣт(о). ѡ. ѡ. пѣ. ѣдѣ(ктоу). Ѧ. текоуцоу же тѣгда слѣнѣчномоу. кроутоу. кѣ. лоуѣнномоу же кроутоу. ѡсмомоу. ѡ горе. ѡ горе. коликѣ плачѣ тѣгда (...) и ѡхѣ сѣмрѣти.²

¹ М. Павловић, *Отварају се хиландарске двери*. Београд, 1997: 66–67.

² Грујић 1908?: 91. Према овом читању, година у запису јесте 1378. Љубомир Стојановић, који је према Цоневу (Цоневъ 1913) објавио запис, уочио је нетачности у словном обележавању године (Стојановић 1926, бр. 10019: ѡѡпѣ – 6883 (1375), као што је код Цоневе, па претпоставља да би требало да буде ѡѡпѣ – 6886 (1378). У Мошиновом публиковању записа (Мошин 1964: 198) бележи се да је круг сунца 20, из чега произлази погрешно бележење 1372, као године настанка записа, али и смрти Ђурђа Балшића. Његово читање године у запису јесте ѡѡп – 6880 (1372), индикт 1, круг сунца 20, круг месеца 8. Владимир Мошин, истина, наводи да је Бењу Цонев (Цоневъ 1913: 49) „објавио с погрешкама” овај запис, али ни сам не исправља све грешке. У првој књизи *Старих српских записа и натписа* Љубомир Стојановић даје само податак о постојању, не зна се ког, записа у овом рукопису. Његова белешка уз запис бр. 148 говори

За овај рукопис сазнаје се први пут из пописа књига Цетињског манастира, који је публикувао пољски славист Анджеј Кухарски. Бораваћи код владике Петра I видео је и тамошњу библиотеку и у свом путопису забележио, да ли све, књиге у њој.³

На свом путовању по словенским земљама (уп. Францевъ 1906; Гавриловић 1922) Анджеј Кухарски правио је путописне белешке. Изгледа да их је одмах и публикувао, најпре у *Časopisu češkog muzeja* (Kuharski 1828, Kuharski 1829). У том другом делу путописа известио је о свом боравку у Цетињском манастиру и навео тринаест рукописа, међу њима и *Типик* (Kuharski 1829: 126). *Летопис Матице српске* у преводу доноси тај део путописа, под насловом *Вѣсти изъ Далмаціе. Отъ Проф. Кухарскогъ* (Кухарски 1830: 34–46).⁴ Михаилу Кунић, истовремено, из Загреба шаље

о томе да је тај рукопис типик, да је из 1378. године и да се налази у „митрополитској цркви на Цетињу“. Ове податке доноси према Шафарику (уп. Šafařík 1865: 205; Стојановић 1902: 48). Свим овим истраживачима остало је непознато да је опширнији, свеобухватнији и потпунији опис оставио Радослав М. Грујић (1908?). Ово је остало непознато и приређивачима *Изложбе српске писане речи*, који су под бр. 147 навели *Симеонов типик* и запис о смрти Ђурђа Балшића из 1372 (?) године, уп. Изложба 1973: 47. Запис је, иначе, тачно донео Лазар Мирковић (1960: 8–9). Описујући овај типик није, при том, знао да су рукописи, код њега под бр. 10 и 11, један исти рукопис. Није довео у везу типик који, према Анджеју Кухарском, наводи Шафарик са овим који се чува у Свеучилишној књижници у Загребу. Данас, наравно, знамо да је то један исти рукопис, који је с Цетиња стигао у Загреб. Како је, међутим, стигао, то још није познато.

³ Многи су у својим приватним писмима забележили боравак Кухарског на Цетињу, међу њима, Јеремија Гагић у писму Вуку Караџићу, из Дубровника, 13/25. јула 1829 (Вукова преписка III: 31), Јернеј Копитар у писму Вуку од 27. новембра 1829 (Вукова преписка I: 349).

⁴ Још увек није до краја јасан одговор на питање о томе како је *Летопис Матице српске* дошао до овог чланка Кухарског. Ђорђе Живановић претпоставља да је Кухарски исти текст послао на две стране, у *Летопис* и у *Часопис Чешког Музеја*. Можда су, по Ђорђу Живановићу, Лукијан Мушицки и Самуило Илић – с којим се Кухарски сусрео у Карловцу – саветовали овог Пољака да писмо-путописну белешку пошаље и у *Летопис*. Да писмо, објављено у нашем часопису, није превод са чешког (из прашког часописа) говори, опет по Живановићу, и белешка после писма у *Летопису*. У тој белешци каже се да је Кухарски „преко Беча и Лемберга у Москву пут свој предузео“. По Живановићу (1941: 55–56), „ова вест морала је доћи Шафарику од неког пријатеља или од самог Кухарског, можда заједно с поменутиим писмом, јер је иначе изишла на крају тог писма“. Живећи у Новом Саду до 1833. године, Павел Јозеф Шафарик истраживао је старе српске рукописе и завршавао своју *Историју српске књижевности*. Многи чланци, из тог времена, у Магарашевићевом *Летопису Матице српске* Шафарикови су, многим идејама за овај часопис велики Словак био је покретач. Да ли је могућно да је *Летопису*, тј. Шафарику то писмо-путописна белешка стигла директно од Анджеја Кухарског? Ова двојица слависта позна-

свој прилог за немачки часопис *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*. Реч је, заправо, о препричавању већ објављених путописних белешки пољског слависте. Најмање пажње, при том, Кунић је поклатио боравку Кухарског на Цетињу (Kunić 1830: 250). Драгоцена белешка о типик у Цетињском манастиру овде је изостављена, ваљда стога што се није још увидела важност постојања овог рукописа, али, вероватно, и због тога што је Кунић свој прилог објавио у часопису који је био забавнијег карактера.

Ова рукописна књига, типик, однекуд је стигла у манастир на Цетињу, а онда, још увек незнано кад и како, дошла у власништво Људевита Гаја. Ту је остала сачувана, у библиотеци Гајевој, коју је пописао и тај попис објавио, син његов, Велимир Гај (Gaј 1875: 207(b)). Још увек се не знају ни начини на који су књиге стизале у Цетињски манастир. Неки од записа у тим рукописима, међутим, могли би да помогну у одговору на таква питања. У Минеју владике Ромила налази се запис владике Рувима из 1593. године. У њему су забележене књиге Цетињског манастира. Међу књигама различитих жанрова – јеванђеља, апостола, петогласника, псалтира и другог – укупно је наведено 42 наслова, налази се и један типик (Стојановић 1923: бр. 6446).⁵ Да ли би то могао да буде онај типик који је Анджеј Кухарски, два и по столећа касније, видео у истој библиотеци? Ако је, ипак, реч о каквом другом типик у, одакле је он стигао? Питања је много, једно изазива друго. Одговора је мало, или их је, чак, и немогућно, бар засад, пронаћи. Можда путоказ за њих лежи у Симеоновом запису.

вали су се и пре одласка Пољака у Црну Гору. Како је белешка на крају путописа потписана са „уредник“, то би могло значити да је Георгије Магарашевић (којем је та свеска, бр. 20, била и последња коју је уредио) написао белешку уз текст Кухарског. Податке из те белешке, с обзиром на раније познанство Кухарског и Шафарика, уредник *Летописа* могао је да добије само од Шафарика, пре кога је, иначе, и више него сигурно, стигао и текст Кухарског. Из овог низа чињеница и претпоставки још увек се нуде питања: 1. да ли је Шафарик написао „белешку“ уз рад Кухарског; 2. ко је превео (с чешког или с пољског – јер је Кухарски ипак био Пољак) текст за српски часопис, да ли је то био Шафарик; 3. да ли српско издање баш у свему одговара чешком „оригиналу“ (?) чланка Кухарског. На последње питање чини се да је најлакше одговорити. Поредити српски и чешки текст, уочава се једна разлика. На стр. 59 у *Летопису* неко је додао напомену, стручну, у вези са изразом „*primus exhibit*“ код Добровског. Држим да је то могао бити само Шафарик, који је, иначе, већ био добар познавалац радова о рукописним књигама. Још је нешто интересантно. И у чешком и у српском тексту Кухарског типик је погрешно именован, као „топик“ – како је ово, пак, промакло научнику Шафарику?

⁵ О овом „попису“ постоји већ бројна литература, која, међутим, захтева простор посебне студије. Интересантна је, ипак, белешка Ђорђа Сп. Радојичића (1954: 238), која говори о томе како је 1638. године постојала библиотека Цетињског манастира, али се за овај податак не наводи извор.

Бележење података о смрти зетског владара могло је да се догоди само у центрима, а не на периферији епископије, тј. митрополије. Таквим центром могла би да се сматра архијерејска црква. У њој се налазила и библиотека. У *Симеоновом* *типику* сачуван је траг прве „библиотеке“ („архијерејске цркве“) на територији данашње Црне Горе. Димитрије Богдановић говори о значају овог типика – „и то због кратког инвентара књига архијерејске цркве, ваљда на Превлаци, можда с краја тога (XIV) столећа, одмах после записе о смрти Ђурђа Балшића“ (Богдановић 1970; Калезић 1990: 101–102):

Книги прости (престол?). Ђ. псалтира. Ђ. охтанџа. Ђ. евангелије и апос(то)лѣ митурѣ м(о)литв(е)нѣ. Ђ. кома(тѣ) минеа трѣода. правила палеа отъчник(ѣ) типик(ѣ) (на првом тврдом листу Ia, иза првог записа о смрти Ђурђа Балшића).

У манастиру Св. Арханђела (Св. Михаила) на Превлаци била је „најјужнија Савина епископија“ (Ђоровић 1921: 18),⁶ чије је оснивање „био очевидно акт православне офанзиве против католика“ (Ђоровић 1924: 68).⁷ Зетска епископска катедра подигнута је 1346. године на ранг митрополије (Savić 2000: 3). Претпоставља се да је у другој половини XIII столећа „придворна школа“ на Превлаци била веома угледна, да је била „расадник најбољих богослова“; отуд се вероватним чини и претпоставка да је тамо постојао преписивачки центар (Savić 2000: 2). Иако у науци још увек не постоји сагласност о томе да ли је, на пример, *Иловичка крмчија*, преписана за манастир на Иловици (Превлаци), или баш на Превлаци, истраживачи су склони да настанак овог Савиног законправила смештају управо на Превлаку, на исти начин као што настанак још једног рукописа, *Мокропољског јеванђеља*, везују за преписивачки центар на Превлаци.⁸

⁶ Уп. и Шеровић 1961, Јанковић 1985, Živković 1989: 148.

⁷ Уп. о томе и следеће. У путописној цртици Лазара Томановића описује се стручна ђачка екскурсија на Превлаку. Кад су ученици пронашли три апсиде „округле у исток обрнуте једна до друге“, наставник (Л. Томановић) је рекао: „Ево задужбине првовјенчаног краља Немањин Стефана, сво цркве, у којој је његов брат Св. Сава посветио зетског епископа, који је овђе сједио, докле се овуда простирала власт српских владалаца“ (Томановић 1888а: 523).

⁸ „Према свему, мислим да је довољно основано претпоставити да је Мокропољско јеванђеље (пронађено 1954. у Мокром Пољу код Книна) писао писар Богдан, тј. исти човек који је 1262. године завршио писање другог дела Иловичке крмчије. Ако то усвојимо, изгледа да је МпЈ писано нешто пре ИК. Чак и ако не усвојимо претпоставку да је оба рукописа писала иста рука, остаје чињеница да они припадају истој ортографској и писарској школи, и да је МпЈ вероватно написано у Иловици у Боки Которској“ (Pešikan 1961: 159). Уп. и Богдановић 1982. Потом и следеће: „Посебно поглавље за развој писмености и

Рушењем манастира на Превлаци,⁹ половином XV столећа, нестаје и његова библиотека. Куда су, потом, ишли рукописи настали или чувани овде?

Према једном натпису из Богдашићке цркве,¹⁰ према Фрањи Миклошићу (*Monumenta Serbica*) епископ Герасим у свом шематизму (1876) размишља о судбини центра зетске архиепископије на Превлаци током столећа: „Сва је прилика да су у њему (манастиру Св. Арханђела) архијереји постојано пребивали за свега царевања српских Немањића и тек иза пропасти царства (...) буду и епископи зетски принуђени, да напусте своју досадашњу столицу, пренесавши ју у манастир Врађину код цркве Св. Николе на острову равнога имена у Скадарском језеру, у којем су сјеђели до г. 1485. Годину прије тога бијаше господар зетски Иванбег Црнојевић, основао на Цетињу манастир и цркву Рождества Богородице, назвавши ју зетском митрополијом, и у њему намјести епископа Висариона из м. Врађине” (Томановић 18886: 538). Да ли су и рукописи с Превлаке пратили овај избеглички живот зетске архиепископије, преко манастира Врађине, до Цетиња?¹¹

Стигавши у Цетиње, овим претпостављеним, или којим другим, још увек недовољно јасним путем, *Симеонов типик* постао је саставни део библиотечког фонда Цетињског манастира. Први га ту уочава Анджеј Кухарски. За време и након Петра II (Петровића Његоша) библиотека је, па и његова приватна, разношена на разне стране (Вуловић 1927: 194). Један предратни попис показује шта је само остало између 1829, године посете Пољака, и 1935, времена пописа Душана Вуксана (Вуксан 1936: 134, Газивода 1966). Ево неколико примера: 1. *Цетињски летопис*, који је Кухарски добио на поклон, данас се налази у Универзитетској

каснију појаву штампаних књига у Црној Гори представља отварање бројних преписивачких центара. Од краја IX до XV вијека били су познати преписивачки центри у Котору, Превлаци (код Тивта), Скадру, Бијелом Пољу...” (Шекуларец 1995: (13)). И Васо Ј. Ивошевић је тврдио да је постојао „скрипториј манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци”. За ову констатацију као „индиректни свједок” послужила му је *Иловичка крмчија* (Ивошевић 1989: 58–59).

⁹ Уп. Божић 1967.

¹⁰ Метох Св. Михаила, којем су припадали и Богдашићи, извесно време седиште зетског епископа, потом, у време Балшића, подигнуто у ранг митрополије, преселио се, у време ратних операција, крајем XIV и почетком XV столећа, у манастир на Врађини (уп. Божић 1957).

¹¹ Постоје и казивања да се благо манастира Превлаке разносило, након разарања манастира, на све стране, највише у место наомак Котора, у Доброту: „Веле, да су се по разорењу Превлаке црквене књиге, иконе и ост(ало) чувале неко вријеме на Брдима, одакле су се разносиле којекуда, понајвише у Доброту” (Црногорчевић 1893: 33).

библиотеци у Одеси (Вуксан 1929: 166);¹² 2. *Цетињски псалтир* – у Свеучилишној библиотеци у Загребу (Вујошевић 1989: 46); 3. *Иловичка крмчија* – у Загребу; 4. *Симеонов типик* – у Загребу итд.

Још је, уосталом, Нићифор Дучић упозоравао на одношење књига из Цетињског манастира.¹³ Вук Караџић је, на пример, преко својих пријатеља, Вука Поповића и Вука Врчевића, куповао рукописне и штампане књиге из црногорских манастира и продавао их у Бечу (Максимовић 1989). Душан Мартиновић наводи многе рукописе који странствују изван својих, црногорских, манастирских библиотека, „које су често до наших дана биле мета и предмет јавних и тајних трговина и шпекулација, крађа, плачке и других уништавања” (Мартиновић 1993: 307–308). Слично мисли и Чедомир Драшковић (1987: 554), мада не наводи пример *Симеоновог типика*. До данас, међутим, не може са сигурношћу да се одговори на питање о томе како је, и кад, овај драгоцен рукопис стигао у Загреб, у библиотеку Људевита Гаја. Из сачуване преписке Гајеве сазнаје се да се на кратко сусрео с Кухарским, пре но што је овај Пољак стигао у Црну Гору, а потом, опет једном, у Варшави. За аустријског конзула у Солуну, Антуна Михановића, који је такође скупљао рукописе, највише у Македонији и по Светој Гори, нигде се не каже да је посећивао црногорске манастире (Мошин 1955). Из кореспонденције Гајеве сазнаје се, међутим, да је једном, 1841. године, био на Цетињу. Да ли је тада видео типик у тамошњем манастиру, да ли га је, можда, добио на поклон, или је овај рукопис, опет можда, купио, ни до данас не може ништа поуздано да се каже. Сачуван је, на сву срећу, у његовој библиотеци, чији је попис објавио Велимир Гај.

Ту је рукопис описан као типик српске рецензије, писан у Зети: „Typicon, recensio(n)is (familiae) serbicae, scriptum in Zeta, ad finem saec. XIV., sicut inter alia enotitia in folio l. pag: de morte principis Georgii Balšić apparet. Auctor est inocus Marcus Jurešić Z'g'c' (Dr. Franjo Rački)...” (Gaј 1875: 207b). Нигде у рукопису, међутим, уз име Марко не стоји презиме Јурешић. Откуд је то Велимир Гај, или Фрањо Рачки, могао да зна? Ово питање поставља и Радослав М. Грујић: „Откуда је он (Гај?, Рачки?) сазнао да је

¹² Оставштина Кухарског налази се у Универзитетској библиотеци у Одеси, „свакако послје 1863” (Јагић 1875: 226). У њој се налази и биографија деспота Стефана Лазаревића, у рукопису Цетињског летописа, који је Кухарски добио на поклон од владике Петра I (Шоћ 1939: 12).

¹³ „Изворник од ове хрисовуље (Хрисовуље Светог Саве) нијесам могао наћи међу другима на Цетињу. Ако не буде затурен негдје на Цетињу, биће га какав пријатељ старине смотао, као што је тако и с неким другим било, јер су се дуго на Цетињу врзле неке незналице, којима су и те старине биле доступне. Да и ову није објелоданио у пријепису славни Миклошић, сада се ни за њу не би знало” (Дучић 1891: 135).

писцу овог рукописа монаху Марку презиме било Јурешић не могах дознати, јер о томе нема нигде трага у рукопису. – Можда је још постојао запис на неком месту, кога данас нема?!” (Грујић 1908?: 92). У Каталогу са изложбе у Народној библиотеци Србије пише, међутим, да је писар овог типика „Симеон (грачанички?)” (Изложба 1973: 47). За једног грачаничког Симеона зна се (Петковић 1950: 75): „Између 1371. и 1383. манастир (Грачаница) је страдао, пирг је запаљен и тада су све књиге изгореле. У то доба био је архиепископ грачанички Симеон, који је 1383. и 1388. снабдео цркву минејима”.¹⁴

Претпоставља се, такође, да су се после Косовске битке многи монаси с Косова склањали у Зету,¹⁵ али је Симеон из нашег типика свој запис оставио пре године овог боја. Један Симеон монах писао је *Атонски служабник*, у Светој Гори (Стојановић 1923, бр. 9342), и тај рукопис Ђорђе Сп. Радојичић (1951: 333), због употребе запете, ставља у период после XIII столећа. Због места где се налазио, тешко да би то могао да буде Симеон, по којем је назван типик с краја XIV столећа. Једино што се сада са извесном сигурношћу претпоставља, према дуктусу, јесте податак о томе да је наш Симеон исти онај писар Симеон који је писао фрагмент *Октоиха* из Бечке библиотеке (Cod. slav. 192), као и рукопис бр. 21 из Народне библиотеке Србије у Београду (Рс 21).¹⁶

Поуздано се до данас није утврдило ни којој врсти унутар свог жанра припада *Симеонов типик*. Ова „правила или устав за црквена богослужења и монашки живот по манастирима” (Грујић 1929: 546, Трифуновић 1990: 345–348) ипак се, према византијском ритуалу, деле у три групе: дисциплинарне, манастирске и ктиторске типике (Мирковић 1965, Onasch 1981: 364–365). Међу првима, Димитрије Витковић одређује наш рукопис као „јерусалимски типик” (Витковић 1933: 96). Још прецизније, међутим, као тип Романовог типика, описују га Лазар Мирковић и Прибислав Симић (Мирковић 1956, Мирковић 1960, Симић 1968). Очекујући да ће једном, кад буде објављено фототипско издање овог рукописа, поузданије моћи да се одговори на нека од ових питања.

¹⁴ Уп. Стојановић 1902, бр. 155 и бр. 162.

¹⁵ „Ипак се у Зети иза Косова образује један мањи центар српскога монаштва. Ово приписујем делом факту, што се један део монаха из немањинских задужбина на Косову и Метохији, у време турских упада овамо био склониио, а делом православним одивама, које су удаване за последње Балшиће” (Марковић 1920: 147).

¹⁶ И над овом претпоставком роје се питања. Радослав М. Грујић говори о Марку као писару рукописног типика, а Јадранка Проловић и Луција Цернић о томе да је тај типик „дело писара Симеона” (Проловић 1986: 259, Штавланин-Ђорђевић – Гроздановић-Пајић – Цернић 1986: 36–38).

2. О палеографских особинама текста

Рукописна књига је написана на пергаменту, на листовима величине 225 x 150 мм. Састоји се од I + 306 листова.¹⁷ Писмо је лепо, уједначено, међутим на неким местима се чини дрхтавим (на пример на л. 84а). Рукопис је написан полууставом који се формирао управо крајем XIV века. Писмо спорадично садржи и елементе брзописа, али не у тој мери да би се могло назвати мешовитим писмом. Брзописни елементи се јављају пре свега на крају реда, ређе у горњим и доњим редовима, али унутар реда су ретки.

У овом кратком опису осврнућу се на морфолошке облике слова исписаних у тексту (на мала, већа, надредна слова и иницијале), али нећу описати декоративне словне облике у насловима.

У тексту типика налазимо следећа мала слова: а, б, в, г, д, е, з, н,
и, ј, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ђ, ф, х, ц, ч, ш, щ, њ, њ, љ, џ, ю, ѡ, ѣ, ѧ, Ѩ, ѩ, Ѫ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ.

Инвентар већих слова је веома скроман: **к, е, з, о, с, т.**

Као иницијали употребљавају се **а, к, г, д, е, з, н, њ, к, м, н, о, п, р, с, т, љ, њ.**

У надредној употреби јављају се а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ј, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, џ, њ, љ, ѝ, ю, ѡ, ѣ, ѵ, ѿ.

Списак употребљених лигатура које нису ушле у азбуку: а + р, а + њ, а + њ, п + њ, р + њ, т + њ, т + н, т + р.

У наставку ћемо описати морфолошке облике слова.

Слово **а** има за полуустав XIV века карактеристичан облик са косим стубом и узаном петљом која почиње испод врха стуба, а спушта се на доњу линију реда. Међутим, као други тип на крају реда јавља се и облик чији је кос, благо таласаст стуб продужен у доњи, а понекад и у горњи међупростор, или дубоко залази у доњи међупростор, где се завршава савијутком. Као надметнуто слово употребљава се брзописни облик.

Четверопотезна лигатура **а** састоји се од усправног стуба слова **и** и горе описаног полууставног облика **а** које везује спојница са украсном тачком. Такви облици се јављају до XV века.

Слово с има четворопозетни облик. Стуб је вертикалан. Лук петље почиње на средини стуба, а налаже на водоравну подницу. Пречка с привеском је мало издигнута нагоре и дужа је од ширине петље. Подница је понекад такође дужа од петље.

Облик слова **к** је четворопотезан, асиметричан и диспропорционалан. Горња петља има облик троугла и додирује усправан стуб на грани-

¹⁷ Нажалост, нисам имала могућност да видим оригинални рукопис, већ сам радила на основу фотокопија веома неуједначеног квалитета. Због тога ће изостати физички опис рукописа. Подаци о рукопису наводе се на основу каталога В. Мошина (Mošin 1964: 196–199).

ци његове горње трећине. Доњу петљу чине благи лук и водоравна подница. У иницијалном положају јавља се и варијанта кад горња и доња петља не додирују једна другу (л. 23б). Као иницијал се јавља и једнопотезно, бубрежасто **к** са лучним стубом и са горњом мањом и доњом већом петљом које личе на кап воде и не додирују једна другу (л. 6б). Ово бубрежасто, иницијално **к** среће се и у варијанти кад се доња, већа петља завршава шиљком (л. 31). Бубрежасто **к** може имати украсну цртицу у средини.

Слово **г** има усправан стуб и пречку исте дужине која се завршава привеском. Стуб на доњој линији реда има ситан завршни потез.

Основни облик слова **д** је тропотезан, са веома кратким троуглестим ножицама. Стубови се састају под оштрим углом. Леви стуб је тањи, а десни дебљи и мало је повијен на леву страну. Слово често има и врло кратку почетну цртицу. Овакав облик је био уобичајен до XV века кад га је истиснуо облик са асиметричним, издуженим ножицама испод линије реда који је у нашем рукопису такође присутан, мада спорадично. Надредно **д** има ниски, асиметрични горњи део нагнут надесно и дугачку, праву подницу са ситним паралелним ножицама нагнутим улево, или таласасту подницу без ножица.

Слово **е** је изведено двопотезно, а састоји се од плитког лука чији су крајеви усмерени мало нагоре. Језичац је искошен нагоре. Тзв. широко **е** има асиметричан, дубок лук и језичац који чини таласаста линија нагнута надоле. Лук и језичац могу имати украсне тачке. У надредној употреби среће се улево окренуто **э** (уп. Ђорђевић 1971: 102).

Лигатура **ѣ** је четворопотезна. Први део слова чини усправна линија са ситним почетним и завршним потезом која се са основним обликом **е** спаја у горњој трећини реда. Спојница је мало искошена нагоре.

Слово **ж** се састоји од четири потеза: од горње водоравне таласасте линије, изнад чије средине полазе усправни стуб и лукови бочних кракова, конвергентно повијени на доњем делу. Стуб на доњој линији реда има ситан завршни потез. У надредној употреби среће се тропотезни брзописни облик чији леви кракови могу бити дужи него десни а мало су извијени на линијама реда.

Дзело (**ѕ**) има традиционалан облик који личи на латиничко слово **z** које као да се гледа у огледалу, с тим што је горњи део већи него доњи, а обично има ситан почетни или завршни потез. Употребљава се само у бројној вредности.

Слово **з** обично има тропотезни облик али у више варијанти. Као основни јавља се облик са искошеним стубом и кратком пречком која има веома ситан привезак. Од стуба полази лук доњег дела који полази од линије реда, прелама се, дубоко залази у доњи међупростор и благо се повије улево. У доњим и горњим редовима тај доњи део је неретко заобљен, продужен улево и извијен, а има украсне цртице или тачкице. У гор-

њем реду понекад налазимо једнопотезни облик у којем пречка има облик куке који се наставља у изузетно високом, искошеном, благо лучном или таласастом стубу и малом доњем делу који се завршава повијутком, а има украсну цртицу (л. 61а). У надредној употреби з има два типа. Први има ситну главу мало пре описану и кратак, лучни доњи део. Други тип се састоји од ситног полукруга чији је отвор окренут надоле и кратке водоравне цртице са десне стране. Полукруг неретко губи своју симетрију те у том случају слово личи на цифру 2 (л. 66).

Стубови слова н су паралелни, неретко имају ситни почетни или завршни потез. Спојница је искошена нагоре, а полази изнад средине реда.

Слово и (i) је усправна линија, понекад са почетним или завршним потезом. У бројној вредности или као мали иницијал може имати украсну тачку на средини. Слово се употребљава и са две напоредне тачке. Као иницијал и облик који се састоји од два троугла, са украсном цртицом у средини.

Слово к је тропотезно, састоји се од усправног стуба и одвојене десне стране. Горњи крак почиње на горњој трећини реда и има једва приметну кукицу, а доњи, обично нешто дужи од горњег, завршава се веома ситном кукицом улево. Надредно к се исписује у облику двеју паралелних квацаца.

Двупотезно л има тањи леви и дебљи десни стуб. Десни стуб није усправан већ је искошен на леву страну. Надредно л има исти облик, или је сведен на асиметричан, плитак лук.

Стубови слова м су благо нагнути и мало повијени један према другом. Унутрашњи лучни део прелази доњу линију реда. На почетку реченице као иницијал, а веома често и на крају реда исписује се и једнопотезни, брзописни облик чији унутрашњи део не прелази средину низа, а стубови нису прави већ имају облик лука. У надредној употреби јавља се једнопотезно, развучено, ниско м.

Стубови слова н су паралелни, а пречка је искошена и налази се у горњој трећини реда. Леви стуб почиње нешто ниже од горње линије реда. Надредно осим основног облика употребљава се и једнопотезно, брзописно и које се састоји од плитког лука и кратког лучног потеза који полази од десног краја полулука а усмерен је нагоре.

Код о у реду исписују се три типа. Основни облик је узан, елипсаст, на горњем делу мало шиљат. Тзв. широко о на почетку речи је елипсасто и има украсне тачке или цртице. Међутим, унутар или на крају речи јавља се округли облик. За тзв. очно о исписује се двогубо о које се састоји од два спојена о са по једном тачком. Веома ретко двогубо о пише се и уместо обичног, уског о (л. 84а, ред 2). Надредно о је ситно, има скоро квадратни облик.

Стубови слова п су скоро неприметно нагнути један према другоме. Танка пречка је мало усмерена нагоре и обично прелази стуб са леве стране.

Основни облик слова **p** је двопотезно, са дугим, благо извијеним стубом у доњем међупростору и дугуљастом, нешто шиљатом главицом, са шиљком повученим удесно. Понекад се јавља и **p** са стубом који личи на благи лук и главицом скоро ромбоидног облика која се завршава шиљком. Надрено **p** је једнопотезно, са малом елипсастом петљом и дугим искошеним, скоро водоравним стубом повученим у десну страну а на крају повијеним налево.

Слово **c** се најчешће исписује као усправан растегнут лук са благо симетричним, повијеним врховима. Као иницијал или веће слово употребљава се и обли, симетрични облик са водоравним почетном и завршном цртицом на врховима. Надредно **c** представља ситну, асиметричну квацицу.

У рукопису као основни облик исписује се једноног **t** са привесцима на водоравној пречци. При крају реда јавља се и тзв. високо **t** које залази у горњи међупростор, а његову пречку чини таласаста линија. У надредној употреби осим основног облика јавља се и облик од кратког усправног стуба и таласастог или лучног горњег дела, а и тзв. треног **t** са веома кратким стубовима.

Слово **y** се састоји од дебље искошене леве линије у низу и косог десног стуба који је у горњем делу извијен и завршава се привеском а у доњем дубоко залази у међупростор. Десни стуб је најчешће прав, а понекад има облик веома издуженог латиничког слова **S** (л. 24а, ред 6, 13). У наслову стуб допире само до доње линије реда (**v**). У саставу **oy** уз слово **y** пише се уски основни облик **o**.

Слово **z** има три облика. Најчешће се јавља облик чији доњи део чини тзв. широко **o** у низу. Знатно је ређи облик са уским **o** у доњем делу. Горњи део је потпуно срастао с доњим, а чине га благо извијени кракови. Међутим, у горњим редовима се јавља облик старијег типа чији саставни делови нису срасли, већ кракови, изузетно дуги, извијени ледбе над **o**. На крају реда и надредно исписује се једнопотезни, брзописни облик, петља са краћим или дужим, повијеним краковима. Кракови могу имати ситне привеске или украсне цртице.

Слово **f** је двопотезно: има дугачак, усправан, прав или, ређе, таласаст стуб чија се дебљина сужава према доњем крају. Средњи део слова чини елипса као у случају широког **o**, или има облик двају полукругова спојених на стубу.

Слово **x** је изведено двопотезно. Кракови слова нису прави већ благо лучни. Леви крак је дебљи и краћи од десног, а при крају има савијутак удесно који је дебљи него горњи део. Десни крак на свом горњем крају повијен је удесно и има привезак, а у доњем је благо извијен. Линије се унакрштају на граници горње трећине реда. Кад **x** стоји као надредно слово, танки десни крак је дужи и мало испупчен удесно, а дебљи леви почиње савијутком улево.

Леви стуб двопотезног ц је усправан и дебљи него танка подница. Десни стуб је танак и продужава се у доњи међупростор. Понекад се на доњем крају налази прелом који је продужен налево и има украсне цртице (л. 186).

Слово ψ има три типа. Први је тропотезан, састоји се од високог усправног стуба који прелази линију реда а доле дубоко залази у доњи међупростор. На врху стуба је мала водоравна цртица. Бочне косе линије се спајају под оштрим углом на линији реда. Косе линије имају оштре преломе на почетку. Други тип се састоји од веома дугог усправног стуба са водоравном цртицом на почетку, украсним цртицама на линији реда. Стуб на свом доњем крају има извијутак удесно. Бочни делови су спојени, исписани једним потезом. Почетак и крај су преломљени а средишњи део чини обли лук која се укршта са стубом на линији реда. Надрено ψ (нпр. л. 6а) састоји се од кратког стуба, са повијутком на почетку а извијутком на крају и од плитког лука која се укршта са стубом на средини.

Слово ч има једностранни облик, изведен двопотезно. Његову плитку чашицу чини кратка искошена линија са леве и горњи део благо извијеног стуба са десне стране. Као иницијал среће се и симетрично ч чију чашицу обликују мали троугао, а стуб је већи троугаоник. Испод чашице налазимо украсну црту. Надредно ч чине две искошене, благо повијене линије спојене доњим крајевима.

Слово ш састоји се од танке поднице и три стуба од којих је средњи нешто краћи од других.

Слово џ исписује се као и ш с тим што је средњи стуб продужен у доњи међупростор. Продужени део је најчешће прав, а понекад ствара благи лук и нагнут је налево.

Танко јер (λ) има усправни стуб и доњи део као слово к.

Слово јери (μ) састоји се од танког јера и слова і. Елементи имају исти облик као кад стоје самостално. Слово і је скоро неприметно нагнуто према танком јеру.

Јат има висок стуб и доњи део, петљу као к. Пречка је на горњој линији реда, она је водоравна, дужа него петља и има привеске, или се исписује таласаста, без привезака. Кад је јат издигнут изнад реда, пречка је таласаста. У саставу лигатуре рѣ стуб јата је спојен са главицом р а пречка је таласаста и укршта се са стубом на средини.

Слово ю састоји се од усправног стуба і и уског о које спаја танка, мало искошена спојница нешто изнад висине реда.

Омега је двопотезна, обла. Састоји се од два супротно окренута, спојена лука који имају увијутке према унутрашњости лука. Средишња црта једва досеже средину реда. На почетку речи у унутрашњости слова понекад налазимо две тачке (нпр. на л. 22а, 576).

Слово **ѡ** личи на штампани облик слова. Међутим, уместо дође, окренуте надесно извијене линије налазимо само кратак савијутак, а уместо квачице на врху слова исписана је полукружна (или елипсоидна), улево и мало надоле окренута линија (л. 576).

Слово **ѣ** састоји се од елемента који има облик као издужено **о** са шиљком на доњој линији реда и на врху слова који залази у горњи међупростор. Тај елемент на горњој линији реда пресеца кратка пречка са привесцима. Надредно **ѣ** састоји се од елипсастог **о** и релативно дуге пречке са ситним привесцима.

Ако размотримо морфолошке облике слова, можемо констатовати да већина њих има особине које је П. Ђорђић (1971, 100–108) описао као карактеристичне за устав XIV века.¹⁸ Међу њима су и они којих у XIII веку још није било у рукописима. Такво је слово **м** са непаралелним стубовима и средишњом лучном линијом која залази у доњи међупростор и једнострано **ч** код којег плитку чашицу чини кратка искошена линија са леве а горњи део благо извијеног стуба са десне стране. Овакво исписано **м** и **ч** су једини облици који се користе, изузимајући надрену употребу. Од нових словних облика при крају реда јавља се и високо, једноног **т** са таласастом пречком (л. 4а). У рукопису нису пронађени облици који се за XIV век сматрају архаичнима (Ђорђић 1971: 101–102). Спорадично се јављају и словни облици који ће бити карактеристични тек за писмо наредних векова (**ѡ** са асиметричним, издуженим ножицама).

Већина слова унутар реда јавља се обично у једном, основном облику. Ако слово има и друге облике, онда се полууставни облици обично исписују унутар реда, а облици полууставнога порекла на крају реда, или, ређе, у горњим и доњим редовима. Ако ред није исписан до краја (крај пасуса), последње слово у реду је неретко посебног облика, са прекомерно продуженом бочном страном, додатним савијуцима и извијуцима, украсним тачкицама и цртицама. Овакви облици су особито чести у случају слова **ш** (нпр. 196, 246), **е** (9а, 306, 356), **ѡ** (106, 176, 226, 50а), секвенце **-рѡ** (426, 46а, 506), **-(ѡ)мѡ** (416, 436, 526), понекад и код **а** (л. 26, 21а). Посебне издужене, продужене, украшене облике у горњем реду имају слова **з**, **ѡ**, **ѡ**, а у доњем реду **з**. Наглашавање редова и слова близу маргина поступком исписивања словних облика који се разликују од оних који се обично употребљавају унутар реда биће посебно често у XVI и XVII веку.

У случају Симеонова типика посебно и изузетно важно је питање, ко је писар записа на л. 16, који обавештава о смрти Ђурђа Балшића: да ли је то сам преписивач типика, или неко други. Р. М. Грујић (1908?: 91), В. Мошин (Mošin 1964: 198) и Л. Цернић (Штављанин-Ђорђевић – Гроз-

¹⁸ Треба напоменути да П. Ђорђић у наведеној монографији уопште не користи термин полуустав.

дановић-Пајић – Цернић 1986: 36–38) су запис приписали другом лицу. Ова претпоставка изгледа основаном. Мада облици слова изузетно личе на оне у самом тексту типика, има и упадљивих разлика (на пример, облици омеге, или слово *z* у 3. реду). Нажалост, фотокопија којим располажемо, не пружа могућност да решимо то питање.

Описивање правописа пружиће драгоцене податке о касном рашком правопису, у којем се већ јављају елементи, који ће бити карактеристични за ресавску школу (на пример, писање слова *ѣ*). Опис језика представља посебну тешкоћу јер у типикy, већ и због самог жанра, изузетно су честе скраћене речи, понекад у реченици и нема речи без скраћивања. То знатно отежава добијање верне слике о морфолошким особинама и синтакси датог споменика.

ЛИТЕРАТУРА

- Божић, И. 1957, Село Богдашњи у средњем веку. *Историски часопис VII*. Београд, 83–121.
- Божић, И. 1967, О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци. *Анали Филолошког факултета VII*. Београд, 75–82.
- Богдановић, Д. 1970, Књижевност. У књ.: *Историја Црне Горе. Књига друга. Од краја XII до краја XV вијека. Том први. Црна Гора у доба Немањића*. Титоград, 95–117.
- Богдановић, Д. 1982, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*. Београд.
- Витковић, Д. 1933, Један рукописни типик из 14. века. *Гласник Историског друштва у Новом Саду VIII*. Нови Сад, 95–96.
- Вујошевић Р. 1989, Скрипториј Скадарског језера. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори (Зборник радова са научног скупа на Цетињу одржаног 26. и 27. октобра 1987. године)*. Цетиње, 45–51.
- Вукова преписка, књига прва*. Београд, 1907.
- Вукова преписка, књига трећа*. Београд, 1909.
- Вуксан, Д. Д. 1929, Један необјављени цетињски летопис. *Записи. Цетиње*, III/1929, књ. V, св. 3 (септембар), 166–172.
- Вуксан, Д. Д. 1936, Рукописи манастира Пећке патријаршије. *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области*. Скопље, I/1936, 133–189.
- Вуловић, ур. 1927, *Цетиње и Црна Гора*. Београд.
- Газивода, М. Р. 1966, Историја србуља манастира цетињског. *Весник Савеза удружења православних свештеника*. Београд, XVIII/1966, бр. 400 (15. фебруар), 10.
- Грујић, Р. М. 1908?, *Србуље у бившем Вараждинском Генералату*. Рукопис. Архив Српске академије наука, бр. 13174, л. 88–92.
- Г[рујић], Р. 1929, Типици. У књ.: С. Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка IV, књига С–Ш*. Загреб, 546.
- Драшковић, Ч. 1987, Заштита библиотечког материјала. *Стварање*. Титоград, XLII/1987, св. 5 (мај), 550–562.

- Дучић, Н. 1891, *Књижевни радови*. Београд.
- Ђорђевић, П. 1971, *Историја српске ћирилице*. Београд: Завод за издавање уџбеника СРС Србије.
- Живановић, Ђ. 1941, *Срби и пољска књижевност (1800–1871)*. Београд.
- Ивошевић, В. Ј. 1989, Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*. Цетиње, 53–104.
- Изложба 1973 – *Изложба српске писане речи*. Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Јагић, В. 1875, Константин Филозоф и његов „Живот Стефана Лазаревића”, деспота српскога, по двама српско-словенска рукописима, изновице издао... *Гласник Српског ученог друштва* XLII. Београд, 223–328.
- Јанковић, М. 1985, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*. Београд.
- Калезић, С. 1990, *Црногорска књижевност у књижевној критици I. Стара књижевност*. Никшић.
- Кухарски, А. 1830, Вјести из Далмације. Отъ Проф. Кухарскогъ. *Сербске летописи [Летопис Матице српске]*. Будим, VI/1830, бр. 20, 34–46.
- Максимовић, В. 1989, О Вуковим трагањима за старим рукописним и штампаним књигама у црногорским манастирима. У књ.: *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*. Цетиње, 313–327.
- Марковић, В. 1920, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*. Сремски Карловци.
- Мартиновић, Д. 1993, Актуелни проблеми археографских, библиолошких и библиографских истраживања у Црној Гори. *Могућности и перспективе развоја науке у Црној Гори*. Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови 24. Подгорица, 305–318.
- Мирковић, Л. 1956, Романов типик. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, св. 13–14. Нови Сад, 47–60.
- Мирковић, Л. 1960, Рукописни типичи српско-словенске рецензије. *Богословље*. Београд, IV (XIX)/1960, св. 1–2, 3–14.
- Мирковић, Л. 1965, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве. Први општи део. По литургији др Василија Митрофановића и др Теодора Тарнавског, израдио...* Београд (друго издање).
- Петковић, В. Р. 1950, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*. Београд.
- Проловић, Ј. 1986, Српски рукописи XIII и XIV века у Бечу и манастир Хиландар. *Хиландарски зборник* 6. Београд, 163–270.
- Радојичић, Ђ. Сп. 1951, Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина. *Историски часопис*. Београд, 1951 [1949–1950], књ. II, 328–348.
- Радојичић, Ђ. Сп. 1954, Библиотека на Цетињу 1638. год. *Историски записи*. Цетиње, VII/1954, X/1, 237–238.
- Симић, П. Б. 1968, Прилог проучавању генеалогиче Романовог типика. *Библиотекар*. Београд, XX/1968, св. 5, 433–444.
- Стојановић, Љ. 1902, *Стари српски записи и натписи I*. Београд.
- Стојановић, Љ. 1923, *Стари српски записи и натписи IV*. Сремски Карловци.
- Стојановић, Љ. 1926, *Стари српски записи и натписи VI*. Сремски Карловци.

- Томановић, Л. 1888а, На Превлаку. У научној екскурсији. *Јавор*. Нови Сад, XV/1888, бр. 33 (14. август), 521–523.
- Томановић, Л. 1888б, На Превлаку. У научној екскурсији. *Јавор*. Нови Сад, XV/1888, бр. 34 (21. август), 537–539.
- Трифунровић, Ђ. 1990, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд. Друго допуњено издање.
- Ђоровић, В. 1921, *Покрети и дела*. Београд.
- Ђоровић, В. 1924, Један нови извор за српску историју из почетка XIV века. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Београд, 1924 [= 1925], књ. 4, св. 1–2, 67–74.
- Францев, В. А. 1906, *Польское славяновѣдѣніе конца XVIII и первой четверти XIX ст.* Прага Чешская.
- Цонев, Б. 1913, Кирилски рјкописи и старопечатни книги въ Загребъ. *Сборникъ на Българската академия на наукитѣ. Книга I. Клонъ историко-филологиченъ и фолклоренъ I*. Софија, 3–49.
- Црногорчевић, М. 1893, Михолски збор у Боци Которској. *Старинар*. Београд, XI/1893, св. 1–2 (1. март), 1–40.
- Шекуларац, Б. 1995, Историјски преглед развоја писмености у Црној Гори. У каталогу: *Црна Гора кроз ћирилска документа до 1860. године*. Цетиње.
- Шеровић, П. Д. 1961, Црква и манастир Св. Аранђела на Превлаци у Боци Которској. *Православна мисао*. Београд, III/1961 [= 1960], св. 2, 65–78; IV/1961, св. 1–2, 40–67.
- Шоћ, П. 1939, *Прилози за културну историју Црне Горе*. Београд, б.г. [1939].
- Штавлјанин-Ђорђевић, Јб. – Гроздановић-Пајић, М. – Цернић, Ј. 1986, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*. Београд.
- Gaj, V. 1875, *Knjižnica Gajeva. Ogled bibliografskih studija. Spisao i na svijet izdao. Zagreb*.
- Živković, D. 1989, *Istorija crnogorskog naroda (od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) I*. Cetinje.
- Kunić, M. 1830, Notizen über die wissenschaftliche Reise des Herrn Professors Andreas Kucharski von der Warschauer Universität. *Allgemeine deutsche Garten-Zeitung*. Passau, VIII/1830, Nr. 29 (19. Juli), 237–252.
- Kuharski, A. 1828, Ke Slovanskich Uher. Z listu p. professora Kucharskeho, z Widne 19. března 1828. *Časopis společnosti vlastenského Museum w Čechach*. Praha, II/1828, 127–131.
- Kuharski, A. 1829, Literarni zprávy z Dalmatska. Od prof. Kucharského. *Časopis společnosti vlasteneckého Museuma v Čechach*. Praha, 1829, III/4, 122–130.
- Mošin, V. 1955, O podrijetlu Mihanovićeve ćirilске zbirke. *Slovo* IV–V. Zagreb, 71–84.
- Mošin, V. 1964, Ćirilski rukopisi i pisma Nacionalne sveučilišne biblioteke u Zagrebu. *Radovi Staroslavenskog instituta V*. Zagreb, 163–233.
- Onasch, K. 1981, *Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten unter Berücksichtigung der Alten Kirche*. Leipzig, 364–365.
- Pešikan, M. 1961, O datiranju i autorstvu Mokropoljskog jevanđelja. *Starinar*. Beograd, n.s., knj. XII/1961, 157–160.
- Savić, P. 2000, *Arhijereji s Prevlake*. <http://www.rastko.org.yu/mitropolija>
- Šafařík, P. J. 1865, *Geschichte der südslavischen Literatur III*. Praha.